

УДК 330.133.2.(091)(477)

Л.В. Заглинська, Т.В. Гоголь

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В 90-ті РОКИ ХХ ст.

У статті дається аналіз формування засад ринкового господарства в Україні в 90-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: національна економіка, ринкова трансформація, інтеграція в світовий економічний простір, соціально-економічна криза, грошова політика, фінансова політика, податкова політика.

В статье анализируются условия становления рыночной экономики в Украине в 90-тые годы ХХ ст.

Ключевые слова: национальная экономика, рыночная трансформация, интеграция в мировую экономическую среду, социально-экономический кризис, денежная политика, финансовая политика, налоговая политика.

In the article deals with of forming principles of ambush market economy in Ukraine on 90-s of ХХ century.

Key words: national economy, market transformation, entrance in world economic space, social-economic crisis, money policy, financial policy, tax policy.

Актуальність винесених на розгляд питань визначається важливістю і корисністю аналізу історико-економічних аспектів формування засад ринкового господарства в Україні в 90-ті рр. ХХ ст. з огляду незавершеності і нереалізованості численних економічних реформ, задекларованих на початку незалежного існування держави. Глобальна економічна криза сприяла тому, що склалася вкрай нестабільна ситуація, у рамках якої численні серйозні суспільні суперечності не врегульовані та продовжують наростати, в тому числі і в латентній формі. Способи розв'язання цих суперечностей багато в чому залежать від усвідомлення історико-економічних засад та особливостей практичних реформуючих дій.

Метою статті є аналіз історико-економічних аспектів формування національної моделі ринкової економіки та особливостей трансформацій економічних відносин в Україні в 90-ті роки ХХ ст.

Методологічною базою статті є аналіз і синтезоване осмислення факторів, які безпосередньо впливали на формування засад ринкового господарства, розбудову національної економіки, проведення грошової, фінансової та податкової політики в Україні в перші роки її незалежності.

Виклад основного матеріалу. Перехід до ринкової економіки – не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень діючої економічної системи при регулюванні діяльності держави, що обов'язково має передбачати їхню етапність. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не «шокову» ліквідацію діючої економічної системи, а трансформацію інститутів, пристосування до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується державного регулювання економічних процесів та соціальних інститутів державного регулювання економічних процесів та соціальних інститутів, що створювалися в процесі тривалої еволюції.

Тяжким і довгим був шлях України до незалежності, нелегким є становлення і розбудова основних засад ринкової економіки. Вражаючи результати Всеукраїнського референдуму та підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. Протягом грудня 1991 року незалежність України визнали 68 країн, а впродовж 1992 р. – ще 64 держави світу. 8 грудня 1991р. Б. Єльцин, Л. Кравчук та С. Шушкевич від імен своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкрити

як для усіх суб'єктів колишнього СРСР, так і для інших країн. 25 грудня 1991р. М. Горбачов склав свої повноваження Президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

Україна віддала перевагу не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних та іноземних учених про поступовий перехід до ринку західноєвропейського типу, тобто до ринку з відносно сильним макроекономічним контролем з боку держави та зі збереженням міцного державного сектору економіки, а рекомендаціям експертів впливових міжнародних фінансових організацій – Міжнародного валютного фонду і Світового банку. Суть рекомендацій зводилась до того, щоб якомога швидше перейти від відкритої децентралізованої системи торгівлі і валютних курсів з метою прискорення інтеграції економіки у світове господарство. Могутні іноземні фірми мали забезпечити гостру конкуренцію з боку міжнародних ринків. Експерти врахували, що прискорення лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків приведе до банкрутства частини підприємств і зростання безробіття. Проте, на їхню думку, якщо витримати ці труднощі, то, ймовірно, через два роки розпочнеться стійкий підйом, а темпи зростання можуть бути вищі, ніж у більшості промислових країн Заходу.

Успадкована від радянського суспільства системна криза ще більше розвинулася внаслідок тривалого відкладання на майбутнє ринкових реформ і намагань діяти звичними, тобто властивими для командної економіки, методами.

Наприкінці жовтня 1991р. ВРУ розглянула «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності». В документі передбачалась структурна перебудова господарства України. У програмі велике значення надавалось конверсії оборонної промисловості, яка в минулому посідала чільне місце в народногосподарському комплексі України, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Важливе місце в документі відводилося регіональній господарській політиці. Вперше в історії України передбачалось здійснення урядом контролю за формуванням економічної структури, прийняття рішень щодо розміщення нових виробничих потужностей, реконструкції та переоснащення діючих підприємств усіх галузей промисловості [3,17].

Важлива роль в економіці кожної країни належить банківській системі. У вересні 1991р. створено Національний банк України (НБУ). Він є Центральним банком держави, її емісійним центром, проводить єдину політику в сфері грошового обігу, кредиту, створення і зміцнення національної грошової системи, організовує міжбанківські розрахунки, визначає курс національної грошової одиниці. Національний банк створює державну скарбницю, зберігає фонди грошових знаків, золотовалютні резерви, дорогоцінні метали. Статус НБУ затверджено Законом України «Про банки і банківську діяльність». З огляду на значення регулюючої ролі НБУ, реформа банківської системи була розпочата і завершена в історично короткий термін. Це є позитивом трансформуючих ринкових процесів в Україні.

У березні 1992р. ВРУ розглянула «Основи національної економічної політики України», в яких зазначалося, що Україна залишається в СНД, але повністю виходить з рубльового простору. Таким чином, було покладено початок виходу із господарського механізму колишнього Радянського Союзу і розбудови власної економічної системи. Основними аспектами економічної політики України мала стати інтеграція в європейську і світову економіку. Для того, щоб реалізувати це завдання, Україна повинна була пройти шлях від командно-адміністративної до ринкової економіки. В зв'язку з цим в країні було прийнято Закон «Про приватизацію майна державних підприємств», згідно з яким створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних товариств Також було зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств і майже стільки кооперативів із загальною кількістю працюючих 670 тис. хол [9, 23-30].

Деякі зрушення сталися і в аграрному секторі. Зокрема, зароджувалися фермерські господарства, чому сприяв Закон України «Про селянське (фермерське) господарство».

Створювалися ферми різних типів: сільські, міжміські, малі кооперативи сімейних господарств. На початку 1992р. в Україні налічувалося 2098, на 1 жовтня 1993р. – 26 048 ферм. Найбільш було зареєстровано таких господарств у Миколаївській (3877), Одеській (3269), Херсонській (1817) областях. Вони отримали в своє користування 510 тис. га землі. У кожній області України фермери різнилися розмірами: в Харківській, Херсонській, Кіровоградській, Луганській і Запорізьких областях їх площа становила в середньому 30 га; у Київській, Полтавській, Хмельницькій, Житомирській, Вінницькій, Сумській – 10-20 га; у Закарпатській – 5, Чернівецькій – 5, Івано-Франківській – 8, Львівській – 10 га. На одне господарство в Україні припадало 18-20 га. На початку 1993р. на одну фему припадало також 2 голови великої рогатої худоби, 3 свині, 2 вівці або кози, 6 голів птиці [11,240-241].

13 жовтня 1992р. прем'єр-міністром України став Л.Кучма, колишній директор найбільшого воєнного заводу «Південмаш». У листопаді цього ж року новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. В країні була введена власна національна валюта – карбованець, що дало змогу оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак, у своїй політиці Л.Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й укріпленні адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993р. прем'єр дістав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Проте, до якихось позитивних змін в економіці це так і не призвело. В перші місяці намітилось незначне пожвавлення виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною – посиленням кредитної емісії, безперервною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені 1993р. сягала 70% на місяць. Намагання уряду Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованих економік світу. 21 вересня 1993р. Верховна Рада вдовольнила прохання Кучми щодо звільнення його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент Л. Кравчук, а обов'язки прем'єр-міністра поклали на Ю Звягільського.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регулювання податкових надходжень. Така політика не стимулювала суб'єктів підприємницької діяльності до легалізації своїх реальних доходів. Українські громадяни, які скажімо, заробляли щомісяця еквівалент 100 американських доларів мали віддавати державі у вигляді податків 90% цієї суми. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», або до подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши у своїх руках велику владу, Л.Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до української незалежності [8,200].

У січні 1992р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про форми власності на землю», яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. У міжнародний валютний фонд було направлено розширену програму ринкових перетворень в Україні, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі, створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив увесь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було тільки методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. У колишніх союзних республіках чітко виявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового господарства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема була кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого

просування реформ.

У 1992р. було проголошено лібералізацію ринкової торгівлі і цін, за винятком цін на деякі товари. Така політика українського уряду поглибила кризу, сприяла дальшому падінню виробництва і за браком конкуренції призвела до надзвичайного зростання цін: у 1992р. більше ніж у 30 разів, а в наступному, 1993р., Україна переживала найвищу в світі гіперінфляцію – більше ніж 10 000%. Характерним стало випереджаюче зростання цін на імпортовані в Україну нафту та газ. З 1990р. по 1994р. ВВП скоротився на 44%, обсяг промислової продукції – на 41%, національний дохід – на 54%. Для прикладу, за роки великої депресії спад виробництва в США не перевищував 25% [2,543]. Основні показники розвитку економіки за період 1990-2000 рр. наведено в таблиці.

Таблиця

ВВП, промислове та сільськогосподарське виробництво, інвестиції в основний капітал у 1990-2000 рр.

Рік	ВВП		Промислове виробництво		С/г виробництво		Інвестиції в основний капітал	
	1990=100 %	у % до попереднього року	1990=100 %	у % до попереднього року	1990=100 %	у % до попереднього року	1990=100 %	у % до попереднього року
1990	100	96,4	100	99	100	96,3	100	98,5
1991	91,3	91,3	95,2	95,2	86,8	86,8	92,9	92,9
1992	82,3	90,1	89,1	93,6	79,6	91,7	58,6	63,1
1993	70,6	85,8	87,6	92,0	80,8	101,5	52,5	89,6
1994	54,4	77,1	63,7	72,7	67,5	83,5	40,7	77,5
1995	47,8	87,8	56,0	88,0	65,0	96,4	29,1	-71,5
1996	43,0	90,0	53,2	94,9	58,8	90,5	22,7	78,0
1997	41,7	97,0	53,0	99,7	57,7	98,1	20,7	91,2
1998	40,9	98,1	52,5	99,0	52,1	90,2	22,0	100,1
1999	40,8	00,8	54,6	104,0	48,5	93,1	22,0	100,4
2000	43,2	105,8	61,6	112,9	52,9	109,2	25,2	114,4

Така політика викликала значне незадоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної незалежності. Загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, яке на тлі всеохопної кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Консервативна політика уряду дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності і необхідності ринкових реформ. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні трансформації руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа була спрямована, наражалися на невдачу.

У березні і квітні 1994р. відбулися парламентські вибори. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися у червні-липні 1994р. Новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж, Москва ясно дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів передвиборчу боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Одним з перших кроків новообраного Президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. Його завершальною фазою було прийняття 28 червня 1996р. Конституції України.

У 1994р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції знизилося на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992-1994рр. зменшилося на 57%. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. В жовтні 1994р. дефіцит держбюджету сягав 18,5% ВВП. Ціни порівняно 1991р. зросли у 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним з найнижчих у світі (станом на 1993р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США). Істотно знизився рівень життя населення. За даними Міністерства статистики, споживання основних продовольчих товарів жителями України на одну людину з кожним роком катастрофічно знижувалося [7,83].

У вересні 1996р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації у 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його гривнею. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. В результаті практично було подолане потворне породження адміністративної системи – тотальний товарний дефіцит. Проведена вдало грошова реформа дала позитивні результати. Насамперед це дістало відображення у зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994р. він постійно скорочувався, то в 1995р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така сама тенденція спостерігалася і в 1996р. В 1997р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися – становили 3,2% проти 10,1% в 1996р. Заробітна плата з жовтня 1994р. по квітень 1997р. зросла у валютному еквіваленті більш як у рази – з 22 до 90 дол. США. Середньомісячна інфляція у 1997р. не перевищувала 1% [4,20].

Криза 1996р. істотно вплинула на інвестиційну привабливість української економіки. За підрахунком експертів, для нормального розвитку економіки потрібно було 40-50 млрд. дол. США. Оскільки таких власних коштів уряд не мав, то розраховував переважно на приплив іноземних інвестицій. Однак, з моменту проголошення незалежності країни потреби в капіталовкладеннях істотно перевищували пропозицію. За період з 1991 по 2001р. в Україну надійшло тільки 3,9 млрд. дол. іноземних інвестицій, тоді як, до прикладу, за цей самий період у Польщу – близько 40 млрд. дол., Росію – 21 млрд. дол., Румунію – 8 млрд. дол., у порівняно невелику країну Словаччину – 3,5 млрд. дол. При цьому обсяг іноземних інвестицій на душу населення в Україні становив усього 79 дол [11, 310].

У 1997р. з'явилися позитивні тенденції у зовнішній торгівлі. Її обсяг за 1997р. становив приблизно 30,5 млрд. дол., з яких біля 14 млрд. припадав на експорт. Основним торговим партнером України залишалася Росія, на яку за підсумками 11 місяців 1997р. припадало 26% українського експорту і 46,7% імпорту (товарообіг за 11 місяців становив 10,45 млрд. дол.). Великими торговими партнерами України були також Німеччина (товарообіг 1,63 млрд. дол.), Китай (1,13 млрд. дол.), Білорусія (1,11 млрд. дол.), Туркменія, США, Польща, Туреччина та Італія [9, 101-107].

На кінець 90-х рр. ХХст. Україна експортувала більше половини всієї продукції металургійної галузі, більше двох третин виробництва кольорових металів, хімії та нафтохімії, біля трьох чвертей товарів легкої промисловості. Всього ж частка експорту товарів у ВВП становила для України біля 25%. Українські нафтопереробні заводи працювали в основному на іноземній давальницькій сировині, а природний газ в основному російського або туркменського походження був відносно дешевим.

В той час основною статтею українського експорту були неблагородні метали та вироби з них (біля 42%). При цьому різко зросла частка чорних металів – з 23,5% в 1996р. до 31,% за січень-листопад 1997 р. З іншого боку, доля харчової промисловості в експорті протягом 1997 р. знизилася вдвічі. Це сталося головним чином в результаті практичного припинення експорту з Росії цукру та алкогольних напоїв.

З імпортних статей традиційно перше місце належало енергоносіям – газу, нафті та продуктам їх переробки, які становили половину українського імпорту. Ще близько 20% припадало на імпорт машин і обладнання [11,230].

Незважаючи на пожвавлення української економіки упродовж 1997-2000 рр., більшість соціальних завдань розвитку, визначених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», вирішувалися повільно. За окремими важливими параметрами, передусім за зростанням реальних доходів населення, зважаючи на інфляційні процеси в країні, змін на краще по суті не сталося. (До прикладу, доларовий показник середньої зарплати в Україні становив 54 дол. США, в Росії – 81 дол., у Білорусії – 74 дол., а в Таджикистані – 8,7 дол. Але ці 54 дол. за своєю суттю не можуть слугувати показником добробуту населення. Адже попри те, що курс гривні до долара в 2000р. залишався незмінним, інфляція становила майже 26%. Тобто вартість долара в Україні протягом 2000р. знизилась на 25%, і на 1 дол. можна було придбати значно менше умовного товару, ніж у 1999р. Щоправда, у 1999-му, як і в попередні роки, зарплата та пенсії часто не виплачувалися або виплачувалися вкрай нерегулярно). Водночас, коли левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги ЖКГ, на одяг, товари культурно-побутового характеру, медичне обслуговування, доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості й якості продовольства, відпочинку, тощо [3,121].

Однак, незважаючи на певну стабілізацію, що намітилася в 1997р. у деяких галузях, прояви економічної кризи подолати не вдалося. І без того непросте фінансове ставище України значно погіршилося внаслідок кризи в Південно-Східній Азії (1997р.) та Росії (1998р.). Платіжна дисципліна була майже на нулі; почалася провальна бартеризація економіки. На кінець 1997р. близько 40% всієї промислової продукції реалізовувалося по бартеру (на початку року - 32 %). У 1999р. грошима оплачувалося трохи більше третини всієї продукції. Головна причина переходу українських підприємств на бартер – жалюгідний стан їх обігових засобів і особливо гостра нестача готівки. Грім того, підприємства не могли поповнювати свої обігові кошти за рахунок кредиту, оскільки ставки були непосильними для більшості з них. В результаті частка кредитів у фінансуванні інвестицій скоротилася із 49 % ВВП у 1992 р. до 5 % в 1996р. Немало сприяла бартеризації і діюча податкова система. Вона змушувала підприємців, які в принципі мали можливість розрахуватися «живими» грошима, йти на товарообмінні операції, бо тільки так вони могли послабити дію податкового тиску. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо в 1995р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то у 1998р. – 39%, тобто в бюджет було сплачено тільки 61% всіх нарахованих податків. За різними даними, прямі і непрямі податки сягали 60-80%. Таким чином існуюча податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Проте, держава замість того, щоб зупинити і кардинально, за розумних меж, зменшити податковий тиск, вишукувала все нові джерела і бази оподаткування.

Висновки Здобувши незалежність і проголосивши курс на проведення економічних реформ, Україна стала перед необхідністю реалізації надзвичайно складних і важливих заходів. Брак достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади, вміння поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба в середині самої влади зумовили затяжний економічний спад, призвели до зниження довіри суспільства не тільки до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута на кінець 2000р. ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжувалися наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

В межах невеликої статті неможливо проаналізувати всі умови формування і історико-економічні особливості ринкових трансформацій національної економіки. Але навіть аналіз

окремих засад формування ринкових умов в 90-ті рр. ХХ ст. дозволяє зробити висновок про те, що не вдалося використати історичні уроки різним урядам України, щоб покращити ситуацію на початку ХХІ ст. Сучасну існуючу модель України часто називають «олігархічною» через те, що в ній відбулася концентрація непропорційно великої частки фінансових і управлінських ресурсів в руках декількох бізнес-груп, які контролюють левову частку економіки держави. Значними темпами зростає соціально-економічна диференціація населення. В таких умовах марно сподіватись на скорочення темпів відставання нашої держави від розвинутих країн і забезпечити внутрішню стабільність. В наукових колах триває дискусія щодо вибору моделі економіки країни, яка врахувала б історико-економічні уроки попередніх ринкових трансформацій та запропонувала оригінальні концепції по виходу економіки України на новий прогресивний виток розвитку.

Джерела та література

1. Базилевич В.Д., Базилевич К.С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: Навч. посібн. – К.: Знання. 2006. – С.90-96.
2. Валовой Д.В. // От застоя к развалу. М: Наука, 1991. – С.543-544.
3. Вортикян А.Х. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков: Консул, 1999. – 288с.
4. Геєць В.М. Уроки та перспективи ринкових реформ і довгострокового економічного зростання в Україні // Економічна теорія. – 2004. - №2. – С.3-24.
5. Гранжевська Н.І. Система трансформацій економіки в сучасному парадигмальному контексті // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Шевченка. – Серія «Економіка». – 2005. - №73. – С.16-17.
6. Гузавин Г.И. Основы рыночной экономики. – М: Экономика, 1996.
7. Десять років соціально-економічних перетворень в Україні: спроби неупередженої оцінки / О. Білоскураєвський, І. Бураковський, О. Гончаренко та ін. – К., 2002.
8. Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич . За загальною редакцією Б.Д. Лановика. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – 456с.
9. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред.. В.М. Гейця. – К.: Інститут економічного прогнозування. Фенікс, 2003.
10. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія: Навчальний посібник. –К.: Знання – Прес, 2004. – 499с. – (Вища освіта ХХІ ст.).
11. Лугінов І.І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ ст..) / НАН України: І-т економіки. – К., 1997. – 455с.
12. Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода? // Вопросы экономики. -1993. -№11. – С.16.
13. Павловський Михайло. Шлях України. Шлях вліво – шлях вправо – хибний шлях. – К.: Техніка, 1996. – С.8.
14. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економіка України і світу. Курс лекцій. Навчальний посібник. – Суми: Видавництво «Університетська книга», 2000. – 310с.